

**М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык илимий-изилдөө
университети**

Б.Н. Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университети

Д 08.24.707 диссертациялык кеңеши

**Кол жазма укугунда
УДК 330.322:338 (575.2)**

Бейшенбеков Жанарбек Торобаевич

**Кыргыз Республикасынын аймактарын туруктуу
өнүктүрүүнүн экономикалык аспектилери**

08.00.06 – улуттук жана аймактык экономика

**Автореферат
экономика илимдеринин кандидаты илимий даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын**

БИШКЕК – 2025

Диссертациялык иш И. Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университетинин «Экономика жана ишкананын башкарылышы» кафедрасында аткарылган.

Илимий жетекчиси:

Сулайманова Бактыгул Женишевна
экономика илимдеринин доктору,
И. Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университетинин профессору,
Экономика жана ишкананын башкарылышы кафедрасынын башчысы

Расмий оппоненттери:

Базарбаева Рахат Шамшиевна
экономика илимдеринин доктору, профессор,
Б.Н. Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетинин экономикалык теория кафедрасынын профессору

Шералиева Жаныл Абжалбековна
экономика илимдеринин кандидаты, доцент
К.И. Скрябин атындагы Кыргыз улуттук агрардык университетинин экономика жана бухгалтердик эсеп кафедрасынын башчысы
Эл аралык Ала-Тоо университетинин экономика кафедрасы (720048, Бишкек, Анкара көч. 1/8)

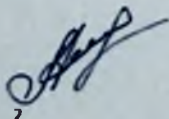
Алдыңкы уюм:

Диссертациялык ишти коргоо 2025- жылдын 26-ноябрында, саат 13:00дө 720023, Бишкек ш., Тоголок Молдо көчөсү, 58 дарегин боюнча «М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык университети» Илимий-изилдөө университетинин жана Б.Н. Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университети Д 08.24.707 диссертациялык кеңешинин отурумунда өтөт: 720023, Бишкек ш., Тоголок Молдо көчөсү, 58. Диссертацияны коргоонун видеоконференциясына шилтеме: <https://vc.vak.kg/b/082-vac-bzx-csf>.

Диссертация менен «М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык университети» Илимий-изилдөө университетинин китепканасынан таанышууга болот (720023, Бишкек ш., Тоголок Молдо көч., 58), Б.Н. Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университети (720000, Бишкек ш., Киев көч., 44) жана Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Улуттук аттестациялык комиссиянын сайтында https://stepen.vak.kg/diss_sovety/d-08-24-707/.

Автореферат 2025 ж. 24-октябрында жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы, экономика илимдеринин кандидаты

А.О. Окенова

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Кыргызстанда болуп жаткан социалдык-экономикалык өзгөрүүлөр аймактык жана жергиликтүү өнүгүүгө жана стагнацияга таасирин тийгизди. Жеке адамдардын жана жамааттардын муктаждыктарында, кызыкчылыктарында жана баалуулуктарында, ошондой эле социалдык, экономикалык жана башкаруу мамилелеринде олуттуу өзгөрүүлөр болду. Урбанизация, бардык түрдөгү ресурстардын тез мобилдүүлүгү, жашоонун көптөгөн чөйрөлөрүнүн виртуалдаштыруусу, ден соолук көйгөйлөрдүн курчушу, керектөөнүн тез өсүшү, жаратылыш ресурстарынын түгөнүшү, айлана-чөйрөнүн бузулушу, тейлөө секторунун динамикалык өнүгүүсү, салттуу эмес атаандаштык, социалдык-экономикалык тармактык - булар аймактардын өнүгүүсүнө олуттуу таасирин тийгизген өзгөрүүлөрдүн кээ бир мүнөздөмөлөрү гана. Мындай шарттарда улуттук экономикалык өнүгүүнү башкаруу үчүн аймактык мамиле өзгөчө мааниге ээ. Жалпысынан бардык аймактардын экономикалык өнүгүшү олуттуу түрдө жетиштүү сандагы куралдарды, анын ичинде жаңыларын сапаттуу пайдалануудан көз каранды. Анткени колдо болгон куралдар көп учурда иштебейт. Бирок учурда бул жаатта системалуу изилдөөлөр жетишсиз.

Ар бир аймак улуттук экономикалык мейкиндикке органикалык түрдө кошула ала турган өндүрүштүн жана керектөөнүн рационалдуу моделин иштеп чыгууга тийиш. Урбанизацияны өнүктүрүү, ири аймактык калктуу конуштарды өнүктүрүү түйүндөрү катары калыптандыруу, бул аймактарда логистикалык борборлорду жана өнөр жай ишканаларын жайгаштыруу өндүрүштүн туруктуулугун, коңшу аймактар менен экономикалык байланыштарды, чакан жана орто бизнестин чыныгы интеграциясын камсыз кылат. Өндүрүлүп жаткан продукциянын чектелген сандагы түрлөрүн өндүрүүгө аймактык адистештирүү аймакта ири масштабдагы жана атаандаштыкка жөндөмдүү өндүрүштү өнүктүрүүнүн зарыл шарты болуп калат.

Биздин оюбузча, Кыргызстанды аймактык туруктуу өнүктүрүү программасы Кыргызстан Республикасын 2040-жылга чейин туруктуу өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясын ишке ашыруунун негизги каражаты, республиканы өндүрүштүк жана социалдык модернизациялоонун негизинде кризистен системалуу жана стратегиялуу чыгуу программасы болуп калууга тийиш. Бул Кыргыз Республикасында аймактарды туруктуу өнүктүрүүнүн бардык элементтерин камтыган жана жетишилген ийгиликтердин негизинде мамлекет тарабынан жеңилдетилген режимди камтыган «өсүү чекиттерин» түзүүгө негизделиши керек. Инвестицияларды, анын ичинде мамлекеттик инвестицияларды алуу үчүн атаандаштык зарыл.

Туруктуу өнүгүүнүн ар кандай аспектилерин чет элдик изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде кеңири чагылдырылган. Туруктуу өнүгүүнүн социалдык жана

социалдык-экономикалык аспектилери чет элдик окумуштуулар Э. Денисондун (1985), Н. Калдордун (2012), В. Эйкендин (2007), Дж. Стиглицтин (2011) жана Дж. Тинбергендин (1967) эмгектеринде ачылган.

Туруктуу өнүгүүнүн экономикалык жана экологиялык аспектилерин изилдеген орусиялык изилдөөчүлөрдүн арасында эң маанилүүлөрү экономисттер Л. И. Абалкиндин (1999), А. Гранбергдин (2006), С. Глазьевдин (2014), В. Мисаковдун (2009), А. Татаркиндин (2010), В. И. Данилов-Даниляндун (2000), И. И. Думованын (2001) жана Н. Ф. Реймерстин (1994) эмгектери болуп саналат.

Аймактык экономика жана аны өнүктүрүү жаатында илимий изилдөөлөрдү жүргүзгөн Кыргызстандын экономисттеринин арасында төмөнкү эмгектерди белгилеп кетүү керек: Т.К. Койчуев (2007), Ж.С. Джайлов (2015), А.А. Асанова (2016), К.И. Исаков (2010), К.А. Атышов (1992), Р.Ш. Базарбаева (2015), Б.Ч. Ишенов (2016), А.А. Саякбаева (2011), А.Н. Аюпов (2015).

Бирок, бул авторлордун эмгектеринде аймактардын туруктуу өнүгүшүн баалоо теориясы жана практикасы маселелери, анын ичинде аймактардын өнөр жай адистешүүсүн талдоо каралган эмес, алардын өнүгүшүнүн бирдиктүү концепциясы дээрлик жок.

Мындан тышкары, республикада аймактык туруктуу өнүгүүнү, анын ичинде аймактык өнүгүүнү жана калктын жан башына аймактык өндүрүштү баалоо маселелери боюнча фундаменталдык изилдөөлөр жана басылмалар жетишсиз, алар изилдөөнүн темасын, объектисин, максатын жана милдеттерин тандоону аныктаган..

Диссертациянын темасынын артыкчылыктуу илимий багыттар, негизги илимий программалар (долбоорлор), билим берүү жана илимий мекемелер тарабынан жүргүзүлүүчү ири илимий долбоорлор менен байланышы.

Диссертациянын темасы азыркы шартта Кыргыз Республикасынын аймактарынын туруктуу өнүгүүсүн тездетүү боюнча сунуштарды иштеп чыгуу жагынан Туруктуу өнүктүрүү максаттарына, 2040-жылга чейин Кыргыз Республикасынын Улуттук туруктуу өнүктүрүү стратегиясына жана 2026-жылга чейин Кыргыз Республикасынын Улуттук өнүктүрүү программасына байланыштуу. Тема ошондой эле И. Раззаков атындагы КМТУнун аймактык саясат боюнча комплекстүү изилдөө темаларына байланыштуу.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Диссертациялык изилдөөнүн максаты - Кыргыз Республикасынын аймактарын туруктуу өнүктүрүүнүн экономикалык аспектилерин комплекстүү ачып берүү жана узак мөөнөттүү келечекте алардын туруктуу социалдык-экономикалык өнүгүүсүн камсыз кылуу механизмдерин, инструменттерин жана шарттарын чагылдырган стратегияны иштеп чыгуу болуп саналат.

Бул максатты аткаруу үчүн төмөнкүдөй милдеттер коюлду:

1. «аймактык экономика» жана «аймактын туруктуу өнүгүүсү» түшүнүктөрүнүн теориялык аспектилерин экономикалык категориялар катары кароо жана алардын негизги компоненттерин бөлүп көрсөтүү;

2. Кыргыз Республикасынын аймактык өнүгүүсүнө таасир этүүчү факторлорду аныктоо;

3. чет өлкөлүк окумуштуулардын ар кандай ыкмаларын карап чыгуу, Кыргыз Республикасынын аймактарынын туруктуу өнүгүүсүнө комплекстүү баа берүүнүн эң оптималдуу ыкмасын сунуштоо жана негиздөө;

4. Кыргыз Республикасынын аймактарында аймактык өнүгүүгө жана калктын жан башына аймактык өндүрүшкө комплекстүү баа берүү;

5. алардын өнүгүүсүнүн көйгөйлөрүн жана келечектерин аныктоо максатында республиканын аймактарын туруктуу өнүктүрүүнүн деңгээлин аныктоо;

6. Кыргыз Республикасынын аймактарын туруктуу өнүктүрүү механизмин иштеп чыгуу;

7. Кыргыз Республикасынын аймактарын өнүктүрүүнүн артыкчылыктуу тармактарын аныктоо.

Алынган натыйжалардын илимий жаңылыгы төмөнкүдөй:

- «аймактык экономика» жана «аймактын туруктуу өнүктүрүү» түшүнүктөрү экономикалык категориялар катары теориялык жактан такталып, кеңейтилип, алардын касиеттери жана компоненттери баяндалган;

- аймактарды өнүктүрүүгө олуттуу таасир этүүчү негизги факторлор аныкталып, системалаштырылды;

- өлкөнүн аймактарын туруктуу өнүктүрүүгө комплекстүү баа берүүнүн автордук методикасы сунушталды жана негизделди;

- Кыргыз Республикасынын аймактарынын туруктуу өнүгүүсүнүн комплекстүү деңгээли эсептелген, анын ичинде аймактык өнүгүүнү баалоо жана жан башына аймактык өндүрүштү баалоо каралган;

- Аймактардын туруктуу өнүгүүсүн баалоо үчүн жүргүзүлгөн эсептөөлөрдүн негизинде Кыргыз Республикасынын аймактарынын туруктуу өнүгүүсүн тездетүү механизми иштелип чыкты;

- Кыргыз Республикасынын аймактарынын тармактык адистешүүсүнүн талдоосу жүргүзүлдү;

- Кыргыз Республикасынын аймактарында туруктуу экономикалык өнүгүү үчүн артыкчылыктуу тармактар аныкталды.

Алынган натыйжалардын практикалык мааниси. Негизги теориялык жоболор, аргументтер жана методикалык мамилелер, изилдөөлөрдүн натыйжаларына негизделген корутундулар жана сунуштар аймактарды туруктуу өнүктүрүү көйгөйлөрүн андан ары изилдөөдө жана артыкчылыктуу аймактык саясатты иштеп чыгууда колдонулушу мүмкүн.

Диссертациялык изилдөөнүн натыйжалары төмөнкүдө колдонулган:

- Кыргызстандын аймактарынын туруктуу өнүгүү деңгээлнин аныктоодо аймактардын туруктуу өнүгүүсүнө баа берүүнүн сунушталган методикасы Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетине киргизүү;
- аймактардын туруктуу өнүгүүсүнө баа берүүнүн сунушталган методикасын Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Улуттук инвестициялык агенттигине киргизүү;
- аймактардын туруктуу өнүгүүсүнүн учурдагы абалын талдоодо жана алардын тармактык адистешин аныктоодо.

Диссертациянын теориялык сунуштарын жана практикалык сунуштарын Кыргыз Республикасынын ЖОЖдору аймактык экономиканын жана аймактык саясаттын актуалдуу маселелери боюнча курстарды иштеп чыгууда, аймактардын туруктуу өнүгүүсүн баалоодо жана өнүктүрүүнүн артыкчылыктуу программаларын иштеп чыгууда, ошондой эле аймактык экономиканы окуп жаткан жогорку жана орто атайын окуу жайлардын студенттерин тарабынан колдонулушу мүмкүн.

Диссертациянын жске корутундулары жана сунуштары министрликтерге жана ведомстволорго, областтык мамлекеттик администрацияларга, мэрияларга өлкөнүн аймактарынын туруктуу өнүгүүсүнө баа берүүгө, аймактарды өнүктүрүүнүн конкреттүү программаларын иштеп чыгууга жана ошону менен бирдей эмес өнүгүүнү кыскартууга жардам бериши керек. Алар ошондой эле потенциалдуу инвесторлор үчүн Кыргыз Республикасынын аймактарындагы учурдагы кырдаалды түшүнүүгө кызыкдар, бул олуттуу капиталдын агылып кирүүсүн, озгочө тике инвестицияларды талап кылган секторлордогу жана аймактардагы инвестициялык долбоорлорду маалымдайт.

Алынган натыйжалардын экономикалык мааниси. Кыргыз Республикасынын аймактарын туруктуу өнүктүрүүнү тездетүүнүн сунушталып жаткан механизми республиканын аймактарын өнүктүрүүнүн конкреттүү программаларын иштеп чыгуу үчүн негиз боло алат, бул аймактарды жетишсиз адистештирүү койгөйүн чечүүгө жардам берет.

Коргоо үчүн берилген диссертациянын негизги жоболору:

1. «аймактык экономика» жана «аймакты туруктуу өнүктүрүү» түшүнүктөрү экономикалык категориялар катары кеңейтилип, алардын касиеттери жана компоненттери баяндалган. Аймактын экономикасы экономикалык жана социалдык факторлордун жыйындысы менен аныкталат. Туруктуу аймактык өнүгүү бир эле учурда табигый экосистемаларды сактоо, ресурстарды сарамжалдуу пайдалануу жана жагымдуу социалдык чөйрөнү түзүү менен экономикалык өсүштү жана атаандаштыкка жондөмдүүлүктү камсыз кылууга багытталган;

2. аймактарды өнүктүрүүгө олуттуу таасирин тийгизген факторлорду аныктоонун ыкмалары сунушталат. Ал аймактык өнүгүүнү аныктоодо факторлордун басымдуу ролун ачып берет;

3. олконун аймактарынын туруктуу онүгүүсүнө комплекстүү баа берүүнүн методикасы сунушталып, негизделди. Бул ыкма бардык негизги онүгүү көрсөткүчтөрүн эске алуу менен тигил же бул аймак канчалык натыйжалуу онүгүп жатканын аныктоого мүмкүндүк берет;

4. Кыргыз Республикасынын аймактарын туруктуу онүктүрүүнүн комплекстүү деңгээли эсептелген жана аларды заманбап шарттарда онүктүрүүнүн көйгөйлөрү аныкталган;

5. калктын жан башынын аймактык өндүрүшүн баалоону эске алуу менен Кыргыз Республикасынын аймактарында туруктуу онүгүүнү тездетүү механизми иштелип чыкты. Бул баалоонун негизинде аймактарды онүктүрүүнүн конкреттүү программаларын иштеп чыгууга мүмкүндүк берет. Бул өз кезегинде аймактардын бирдей эмес онүгүү көйгөйүн чечет;

6. АДПнын жана ИДПнын көлөмүнө жараша алардын жогорку же төмөн адистештирилгендигин аныктоо менен Кыргыз Республикасынын аймактарынын тармактык түзүмүнө жана адистешүүсүнө талдоо жүргүзүлдү;

7. тездетилген онүктүрүүнү камсыз кылууну, аймактардын жана райондордун чегинде иш алып барган аймактык башкаруу органдарынын натыйжалуу аймактык саясаттагы ролун белгилөөнү камтыган Кыргыз Республикасынын аймактарында экономиканы туруктуу онүктүрүүнүн артыкчылыктуу тармактары аныкталган.

Издөнүүчүнүн жеке салымы. Автор тарабынан өлкөнүн аймактарынын туруктуу онүгүүсүнө баа берүүнүн методикасы сунушталып, негизделген жана аны Кыргыз Республикасынын аймактарынын акыркы беш жылдагы туруктуу онүгүү деңгээлин эсептөөдө колдонулган. Кыргыз Республикасынын аймактарын туруктуу онүктүрүүнү тездетүү механизми иштелип чыкты.

Изилдөө натыйжаларын апробациялоо. Диссертациянын негизги жоболору 2024-жылдын июнь айында Вьетнамдын Хо Ши Мин шаарында өткөн XIII Эл аралык илимий-практикалык форумда (ISPF-2024) жана 2024-жылдын 5-6-декабрында Өзбекстан Республикасынын Ташкент шаарында өткөн “Коом, экономика жана өнөр жай үчүн туруктуу жана инновациялык онүгүүнүн илими жана практикасы” эл аралык илимий-практикалык конференциясында каралып, баяндамалар жасалган.

Диссертациянын жыйынтыктарынын басыламаларда толук чагылдырылышы. Диссертациянын негизги жоболорунун негизинде жалпы көлөмү 2,3 б.б. 5 илимий макала, анын ичинде Scopus жана Web of Science маалымат базаларында индекстелген журналда 1, КР РИНЦ маалымат базасына кирген журналдарда 4 илимий макала жарыяланган.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү. Диссертация шарттуу белгилердин чечмеленишинен, киришүүдөн, үч баптан, корутундудан, практикалык сунуштамалардан, колдонулган адабияттардын библиографиялык тизмесинен жана тиркемелерден турат. Диссертациянын

кол жазмасы 172 бет тексттен, 31 таблица, 20 сүрөт жана 3 тиркемеден турат. Библиографиялык тизме 97 аталышты түзөт.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

«Аймактык экономикалардын туруктуу өнүгүүсүнүн теориялык жана методикалык негиздери» аттуу биринчи бапта аймактарды өнүктүрүүгө комплекстүү баа берүүгө, калктын жан башынын аймактык өндүрүшүнө жана аймактардын тармактык адистештирилишине байланыштуу «аймактык экономика» концепциясынын теориялык аспектилери жана анын өзгөчөлүктөрү, «аймактын туруктуу өнүгүүсү» концепциясы жана анын принциптери каралып, ошондой эле аймактарды өнүктүрүүгө комплекстүү баа берүүгө, аймактардын аймактык өндүрүшүнө жана өнөр жайлык адистештирилишине байланыштуу аймактарды туруктуу өнүктүрүүнүн методикалык мазмуну негизделди.

Аймактык экономика экономикалык билимдердин маанилүү тармактарынын бири болуп саналат. Аймактык экономика ар бир аймактагы экономикалык жана социалдык факторлордун жыйындысын изилдейт жана анын негизги компоненти белгилүү бир аймактын чегинде өндүргүч күчтөрдүн бөлүштүрүлүшүн изилдөө болуп саналат. Демек, чечмелөөлөрдүн жана илимий пикирлердин ар түрдүүлүгүнө карабастан, *аймак* деп тармактык жана аймактык эмгек бөлүштүрүүнүн өз ара аракеттенүүсүнүн негизинде уюштурулган улуттук экономиканын белгилүү бир подсистемасы катары түшүнүү керек.

Учурдагы изилдөөлөрдү жана интерпретацияларды системалаштыруунун жана жалпылаштыруунун негизинде мындай тыянак чыгарууга болот: **«Аймактык экономика – бул аймактык чектерде иштеген экономикалык процесстердин, ресурстардын жана институттардын жыйындысы гана эмес»** [Аймактык экономика: ЖОЖдор үчүн окуу китеби. Проф. Т.Г. Морозованын ред. алдында [Текст] / Т.Г. Морозова, М.П. Победина, Г.Б. Поляк ж.б. М.: ЮНИТИ, 2001, 7 б.].

Биздин оюбузча: **«Аймактык экономика – бул ошондой эле аймактагы өндүргүч күчтөрдүн жана социалдык процесстердин өнүгүүсүнүн өзүнүн спецификалык деңгээли менен мүнөздөлгөн, аймакта өнүккөн экономикалык көз карандысыз, интеграцияланган экономикалык система»**. Ал бир катар экономикалык жана социалдык факторлор менен аныкталат.

Аймактын экономикалык түзүлүшүн изилдөөнүн эң татаал аспектиси анын комплекстүү өнүгүшүнө баа берүү болуп саналат, ал экономиканын, каржынын, социалдык чөйрөнүн, экологиянын абалын жана башкаларды мүнөздөөчү репрезентативдик көрсөткүчтөрдүн системасы менен аныкталат - б.а., анын социалдык-экономикалык өнүгүүсү [Заблудская И.В. Аймактын экономикасы: түзүмдөө, баалоо, иштеп чыгуу: Монография [Текст] / И.В. Заблудская,

О.В. Додонов, В.А. Горбунов, И.Н. Салукватзе, И.В. Мартынюк. Луганск: «Ноулидж» басмак., 2010. 166-177 б.]. Аймактын (территориянын) социалдык-экономикалык өнүгүү деңгээлин баалоодо экономисттер арасында бир түшүнүктүү аныктама жок экенин белгилей кетүү керек.

Бирок, кандай болгон күндө да, мындай көрсөткүчтөрдү эске алуу зарыл: өнөр жай жана технология боюнча аймактык экономикалык структуранын прогрессивдүүлүгү; кеңейтилген көбөйүү мүмкүнчүлүгү жана анын балансы; калктын жашоо деңгээли; экономикалык жана демографиялык чөйрөнүн абалы; аймактык рынокту өнүктүрүү; өндүрүштү жана калкты бөлүштүрүүнү аймактык уюштуруунун натыйжалуулугу; ресурстардын потенциалын пайдалануунун деңгээли; айлана-чөйрөнүн сапаты.

Аймактын туруктуу өнүгүүсүн комплекстүү баалоо методикасын иштеп чыгуу маселесине кайрылып, биз бир нече окумуштуу экономисттердин изилдөөлөрүн карап чыгып, төмөнкүлөрдү аныктадык:

Аймактын туруктуу өнүгүүсү - экономиканын, коомдун жана жаратылыш чөйрөсүнүн гармониялуу өз ара аракеттенүүсүн камсыз кылган аймактык системанын социалдык-экономикалык жана экологиялык жактан тең салмактуу өнүгүүсүнүн бир түрү. Ал жаратылыш ресурстарын сарамжалдуу пайдаланууга, экосистемаларды сактоого, калктын жашоо сапатын жакшыртууга, социалдык туруктуулукту жана аймактын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн чыңдоого багытталган.

Анын максаты – бир эле учурда жаратылыш экосистемаларын сактоо, ресурстарды сарамжалдуу пайдалануу жана жагымдуу социалдык чөйрөнү түзүү менен аймактагы экономикалык өсүштү жана атаандаштыкка жөндөмдүүлүктү камсыз кылуу.

Төмөнкү негизги принциптер аймактын туруктуу өнүгүүсүнүн негизин түзөт:

1. Тең салмактуулук принциби (кызыкчылыктардын тең салмактуулугу) экономикалык өсүштүн, социалдык адилеттүүлүктүн жана экологиялык коопсуздуктун гармониялуу айкалышын болжолдойт. Аймактарды өнүктүрүү табигый экосистемаларга жана калктын бакубаттуулугуна зыян келтирбестен экономикалык эффективдүүлүктү камсыз кылууга тийиш.

2. Муундар аралык жоопкерчилик принциби келечек муундар үчүн жаратылыш жана социалдык-экономикалык ресурстарды сактоо боюнча аймактык саясатты жетектейт. Бүгүнкү күндө кабыл алынган чечимдер курчап турган чөйрөнүн бузулушунун жана ресурстардын түгөнүшүнүн тобокелдиктерин минималдаштырууга тийиш.

3. Комплекстүүлүк жана системалуулук принциби. Аймактын туруктуу өнүгүүсү экономикалык, экологиялык, демографиялык жана институционалдык компоненттерди камтыган өз ара байланышкан система катары каралат. Өнүктүрүү башкаруу секторлор аралык координациялоону жана аймактык өзгөчөлүктөрдү эске алууну талап кылат.

4. Даректүүлүк жана аймактык дифференциялоо принциби туруктуу өнүгүү стратегияларын ар бир аймактын өзгөчөлүгүнө – анын табигый, социалдык, экономикалык жана маданий шарттарына ылайыкташтырууну талап кылат. Универсалдуу ыкмалар ийкемдүү аймактык саясат инструменттери менен айкалыштырылышы керек.

5. Катышуу жана өнөктөштүк принциби. Мамлекеттин, бизнестин, илимий институттардын жана жарандык коомдун активдүү өз ара аракеттенүүсү жок туруктуу өнүгүү мүмкүн эмес. Өнөктөштүк механизмдерин өнүктүрүү айкындуулукка, социалдык жоопкерчиликке жана программаны натыйжалуу ишке ашырууга өбөлгө түзөт.

6. Инновация жана адаптация принциби аймактык экономиканын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу үчүн инновациялык технологияларды, экологиялык жактан таза өндүрүштү, санариптик чечимдерди киргизүүнү билдирет. Аймактык системалар тышкы жана ички өзгөрүүлөргө ыңгайлашууга жөндөмдүү болушу керек.

7. Экологиялык жана экономикалык эффективдүүлүк принциби экологиялык чыгымдарды минималдаштыруу менен максималдуу социалдык-экономикалык таасирге жетишүүнү талап кылат. Ресурстарды үнөмдөө жана жашыл технологиялар аймактык саясаттын негизги багыттары болуп калууда.

8. Институционалдык ырааттуулук принциби мамлекеттик органдардын, институттардын жана ченемдик укуктук базанын ар кандай деңгээлдериндеги аракеттерди координациялоону талап кылат. Туруктуу жана болжолдуу институттук чөйрө туруктуу өнүгүүнүн негизи болуп саналат.

Жогоруда айтылгандардын бардыгынан биз туруктуу өнүгүү үч негизги компоненттин: экономикалык өсүштүн, социалдык жоопкерчиликтин жана экологиялык баланстын тең салмактуулугу менен мүмкүн болот деген тыянакка келсек болот.

Аймактын туруктуу өнүгүүсүнүн негизги структуралык элементтери жана алардын ортосундагы өз ара байланыштар 1.4-сүрөтүндө көрсөтүлгөн.

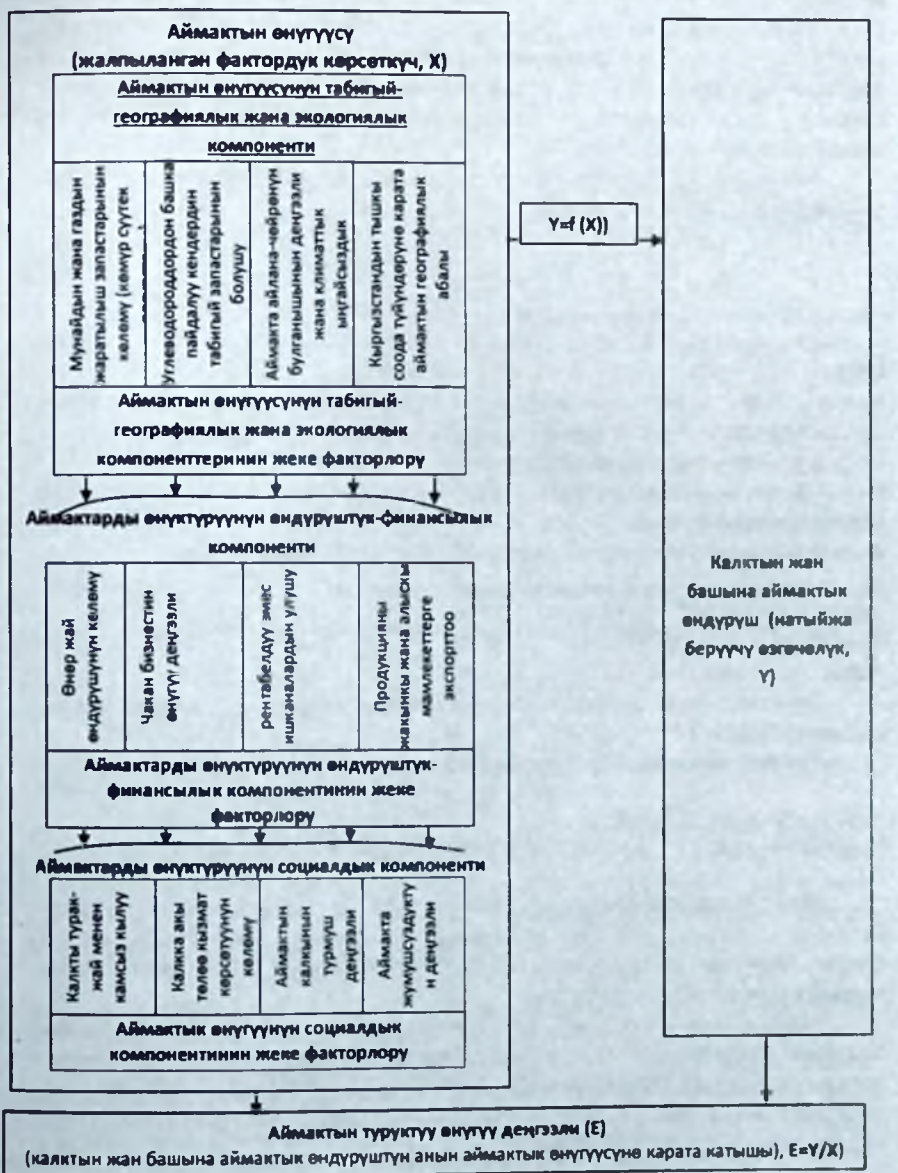
Талдоо стадиясында аймактык өнүгүүнү жана калктын жан башынын аймактык өндүрүшүн баалоо үчүн колдонулган ыкмалар өзгөрүүсүз калууга тийиш. Ошону менен бирге аймактык өнүгүүнү жана калктын жан башынын аймактык өндүрүшүн баалоо үчүн колдонулган көрсөткүчтөр экономикалык өнүгүүнүн ар бир этабында өзгөрүшү мүмкүн.

*Аймактарды өнүктүрүү рейтинг*и жыл сайын түзүлүп, биринчи кезекте аймактарды өнүгүү боюнча салыштырууга арналышы керек.

Аймактык өнүгүүнү аныктоодо негизги макроэкономикалык, социалдык демографиялык жана башка факторлор эске алынууга тийиш.

Аймактын жалпы же интегралдуу учурдагы өнүгүүсү аймактык өнүгүүнүн айрым индикаторлорунун сандык маанилерин жалпылоо менен аныкталат.

Аймактын туруктуу өнүгүүсү

1.4-Сүрөт. Аймактын туруктуу өнүгүүсүнүн негизги структуралык элементтери жана алардын өз ара байланыштары

Булак: Автор тарабынан түзүлгөн

Жалпысынан Кыргыз Республикасы боюнча аймактарды өнүктүрүүнүн комплекстүү индикатору 1,00 же 100% деп кабыл алынат, ал эми Кыргыз Республикасынын аймактары боюнча интегралдык көрсөткүчтөрдүн мааниси республикалык орточо көрсөткүчкө карата аныкталат. Терс таасир тийгизген факторлорду (минус белгиси менен) шарттуу оң таасирге айландыруу үчүн тиешелүү терс таасирдин ар бир фактордук көрсөткүчүнө +2 туруктуу маанисин кошуу сунушталат.

Биз сунуш кылган методика боюнча аймактын өнүгүүсүн аныктоо үчүн төмөнкү формуланы колдонсо болот:

$$M_i = \frac{\sum_{s=1}^c k_s \frac{P_s}{P_s}}{\sum_{s=1}^c k_s} \quad (1)^1$$

кайда,

M_i - 1,00 катары алынган республикалык орточо көрсөткүчкө салыштырылуучу i -региондун өнүгүүсүнүн комплекстүү деңгээли;

$i = 1, \dots, r$ - аймактардын саны;

$s = 1, \dots, c$ - жалпыланган жеке көрсөткүчтөр; c - жалпыланган көрсөткүчтөрдүн саны;

k_s - s -индикатордун салмактуулук коэффициенти (салмактык балл);

P_s - i -регион үчүн s -индикатордун сандык мааниси;

P_s - Кыргыз Республикасы боюнча орточо s -көрсөткүчтүн сандык мааниси;

$\frac{P_s}{P_s}$

P_s - i -регион үчүн s -индикатордун стандартташтырылган (нормаланган) сандык мааниси.

Бардык көрсөткүчтөр үчүн бирдей салмактуулук коэффициенттери 1,0

колдонулат, б.а. $\sum_{s=1}^c k_s = c$, интегралдык көрсөткүчтөрдүн санына барабар.

Жеке индикаторлорду салыштыруу үчүн биз стандартташтыруу жол-жобосун колдондук, ар бир индикатордун белгилүү бир аймак боюнча сандык маанисин жалпы Кыргыз Республикасы боюнча ошол көрсөткүчтүн мааниси менен байланыштырдык.

Ошо сыяктуу эле, кээ бир жеке көрсөткүчтөр үчүн колдонулган баллдык (эксперттик) баа стандартташтырылган. Бул көрсөткүчтөрдүн негизинде Кыргыз Республикасы боюнча орточо салмактанып алынган балл эсептелет жана ага ар бир аймак боюнча берилген жеке көрсөткүчкө ыйгарылган баллдар колдонулат.

¹ Коптыняков Б.А. Инвестициялык долбоорлор. – Петербург, 2002. – 396-б.

Калктын жан башынын аймактык өндүрүшүн өлчөө маселесине кайрылсак, калктын жан башынын аймактык өндүрүшүн формула боюнча аймактын өнөр жайынын ТИДПагы үлүшүнүн аймактын калкынын өлкөнүн калкынын үлүшүнө карата катышы катары эсептөө туура көрүнөт [Аймактык экономика: ЖОЖдор үчүн окуу китеби. Проф. Т.Г. Морозоваын ред. алдында [Текст] / Т.Г. Морозова, М.П. Победина, Г.Б. Поляк ж.б. М.: ЮНИТИ, 2001, 7 б.]:

$$Кд = (АТДП : ТИДП) \times 100 : (Ка : К) \times 100, \quad (2)$$

кайда,

АТДП, ТИДП - бул аймактык өнөр жайынын дүн продукциясы жана өлкө боюнча тармактын ички дүн продукциясы, тиешелүүлүгүнө жараша, млн. сом менен;

Ка жана К - аймактын калкы жана өлкөнүн калкы.

Салмактык коэффициенттердин маанилерин аныктоо эсептөөнүн эн маанилүү элементи болуп саналат. Ошондуктан субъективдүүлүктү азайтуу үчүн жыл сайын Кыргызстандагы кыргызстандык жана чет элдик компаниялар менен банктардын ата-мекендик жана чет элдик эксперттеринин арасында сурамжылоо жүргүзүү зарыл.

«Кыргыз Республикасынын аймактарындагы туруктуу экономикалык өнүгүүнүн учурдагы абалы» деген экинчи бапта Кыргыз Республикасындагы аймактык өнүгүүгө комплекстүү баа берүү жана Кыргыз Республикасындагы калктын жан башына аймактык өндүрүшкө баа берилген.

Изилдөөнүн предмети болуп Кыргыз Республикасынын аймактарынын туруктуу өнүгүүсүн жана алардын заманбап чакырыктарга ыңгайлашуусун аныктоочу экономикалык аспектилер, факторлор жана шарттар саналат.

Изилдөөнүн объектиси болуп Кыргыз Республикасынын аймактарынын туруктуу социалдык-экономикалык өнүгүүсүнүн контекстинде экономикалык системасы саналат.

Изилдөө ыкмалары. Изилдөөдө статистикалык, салыштырмалуу, сандык жана математикалык-экономикалык моделдөө сыяктуу жалпы илимий ыкмалар колдонулган. Бул ыкмалар бизге маалыматты түзүмдөөгө жана талдоого, изилдөөнүн негизги элементтерин аныктоого, аларды салыштырууга жана тиешелүү тыянактарды чыгарууга мүмкүндүк берди.

Изилдөө Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитетинин маалыматтарына, ошондой эле Улуттук туруктуу өнүктүрүү стратегиясынын материалдарына жана башка аналитикалык документтерге негизделген.

Жалпысынан аймактын туруктуу өнүгүүсүн жана анын ичинде аймактык өнүгүүнү изилдөө үчүн биз сунуш кылган методикалык ыкма Кыргыз Республикасынын аймактарынын туруктуу өнүгүү деңгээлин аныктоо методикасынын негиздүүлүгүнүн жана ал аркылуу алынган натыйжалардын ишенимдүүлүгүнүн критерийин камсыз кылат.

Методикалык ыкмаларды изилдөө Кыргыз Республикасынын учурдагы аймактын өнүгүүсүнө комплекстүү сандык баа берүү тиешелүү көрсөткүчтөр менен өлчөнгөн *спецификалык фактордук белгилердин* көптүгү менен түзүлгөн консолидацияланган, интеграцияланган көрсөткүчтү колдонуу менен гана жүргүзүлүшү мүмкүн экендигин аныктады.

Көпчүлүк факторлор биринчи кезекте сапаттык талдоо аркылуу тандалып алынган. Изилдөөнүн жүрүшүндө Кыргыз Республикасынын аймактык өнүгүү деңгээлин аныктоо үчүн зарыл болгон 25 аймактык маанилүү көрсөткүчтөр аныкталган. Аларга Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин же алардын туундуларынын маалыматтары боюнча 21 көрсөткүч (көрсөткүчтөрдүн 84%) жана ведомстволук статистиканын негизинде 4 көрсөткүч (16%) кирген. Кээ бир көрсөткүчтөр үчүн объективдүү табигый-географиялык объектилердин негизинде баллдык баа колдонулат (көрсөткүч №24 жана жарым-жартылай №25). *Ошентип, баллдык баа сунуш кылынган көрсөткүчтөрдүн жалпы санынын 3,6% түзөт.* Мындай мүнөздөмөлөрдү эске алуунун зарылдыгы алардын инвесторлор үчүн өтө маанилүүлүгү менен түшүндүрүлөт. Бардык көрсөткүчтөр боюнча маалымат булактарын көрсөтүү менен учурдагы аймактык өнүгүүнү аныктоочу көрсөткүчтөрдүн курамы I-таблицада келтирилген.

2.2-Таблица - Кыргыз Республикасынын аймактык өнүгүүсүнүн интегралдык деңгээлин аныктоо үчүн аймактык маанидеги көрсөткүчтөр

№ т/б	Жеке көрсөткүчтөрдүн аталышы	Өлчөө бирдиги жана маалымат булактары (мамлекеттик статистиканын көрсөткүчтөрү жана алардын туундулары ГКС аббревиатурасы менен белгиленет)
1	2	3
I. Аймактын өнүгүүсүнүн өндүрүштүк-финансылык компонентинин көрсөткүчтөрү		
1	Өнөр жай өндүрүшүнүн көлөмү	Аймакта калктын жан башына өнөр жай продукциясынын көлөмү. МСК
2	Рыноктук кызмат көрсөтүүлөрдүн көлөмү	Аймакта калктын жан башына рыноктук кызмат көрсөтүүлөрдүн көлөмү. МСК
3	Негизги капиталга инвестициялар	Аймакта калктын жан башына негизги капиталга инвестициялардын көлөмү. МСК
4	Продукцияны жакынкы жана алыскы мамлекеттерге экспорттоо	Аймакта калктын жан башына аймактан экспорт доллар менен. МСК
5	Жергиликтүү бюджеттин кирешелери	Аймактын жергиликтүү бюджеттеринин кирешелеринин көлөмү. МСК
6	Салык чогултуунун көлөмү	Аймакта салык жыйноо боюнча пландуу көрсөткүчтөргө жетишүү. МСК
7	Дем берүүчү гранттардын көлөмү	Аймакта дем берүүчү гранттардын көлөмү. МСК
8	Ишкердиктин өнүгүү деңгээли	Аймактагы ишканаларда жаңыдан түзүлгөн жумушчу орундардын саны. МСК
9	Чекенс товар жүгүртүүнүн	Калктын жан башына чекенс товар жүгүртүү (чекенс

	көлөмү	баалардагы аймактык айырмачылыктарга ылайыкталган). МСК
10	Калктын жан башына инвестициялардын көлөмү (республикалык бюджеттен каржылануучу инвестицияларды кошпогондо)	Аймакка калктын жан башына түз чөт өлкөлүк инвестициялардын жана кредиттердин агымы МСК
II. Аймактын өнүгүүсүнүн социалдык компонентинин көрсөткүчтөрү		
11	Аймактын калкынын турмуш деңгээли	Орточо айлык эмгек акынын аймактын эмгекке жарамдуу калкынын жашоо минимумуна карата пайыздык кагышы. МСК
12(-)	Жумушсуздуктун деңгээли	Жумушсуздардын саны экономикалык жактан активдүү калктын пайыздык үлүшү менен. МСК
13(-)	Жакырчылыктын деңгээли	Жашоо минимумунан төмөн акчалай кирешеси бар калктын үлүшү. МСК
14(-)	Кылмыштуулуктун деңгээли	Төмөнкүлөрдү бириктирүүчү комплекстүү көрсөткүч: 1) калктын 100 000не карата кагталган кылмыштардын саны (эң оор кылмыштарды кошпогондо); 2) калктын 100 000не карата өтө оор кылмыштардын саны. МСК
15	Коопсуз ичүүчү суу булактарына жетүү	Аймакта таза суу булактарына жеткиликтүү калктын үлүшү. МСК
16	Калктын жалпы билимге жетүүсү	Аймактын 7 жаштан 24 жашка чейинки калкына карата жалпы билим берүүнүн көрсөткүчү. МСК
17	Калктын саламаттыкты сактоо кызматтары менен камтылышы	Аймактагы медициналык кызмат көрсөтүүлөргө жеткиликтүү калктын үлүшү. МСК
18	Калкты турак-жай менен камсыз кылуу	Турак-жай (жалпы аянтынын чарчы метри менен) аймакта калктын жан башына. МСК
19	Калкты жеңил автомобилдер менен камсыз кылуу	Аймактын 1000 кишиге жарандардын менчигиндеги жеңил автоунаалардын саны. МСК
20	Калктуу пункттарды мобилдик байланыш жана Интернет (4G) менен камсыздоо	Калктуу конуштарды уюлдук байланыш кызматтары жана Интернет (4G) менен камтуу, калктуу конуштардын жалпы санынан % менен. МСК
21	Аймакты асфальтталган жолдор менен камсыз кылуу	Аймактын бирдигине жана аймактын жан башына болгон жолдордун жалпы узундугу Э. Энгель индексинин жардамы менен аныкталат (K_2): $K_2 = \frac{D}{\sqrt{TH}}$ кайда D - жол тармагынын узундугу, км, T - жүздөгөн чарчы километр аймактын аянты, H - аймактын калкы, он миңдеген адам менен. МСК
III. Аймактын өнүгүүсүнүн табигый-географиялык компонентинин көрсөткүчтөрү		
22	Мунайдын жана газдын жаратылыш запастарынын көлөмү (көмүр суутек)	Э. Энгель көрсөткүчүнүн бирдигине кенди иштетүүнүн рентабелдүүлүгүн эске алуу менен жаратылыш мунай жана газ запастарынын көлөмү (A+B+C1 категориялары) (№23 көрсөткүчкө окшош)

	ресурстары)	
23	Углероддордодон башка пайдалуу кендердин табигый запастарынын болушу	Э.Энгель көрсөткүчүнүн бирдигине көмүрсутектерден башка пайдалуу кендердин табигый запастарынын көлөмү (№23 көрсөткүчкө окшош)
24	Кыргызстандын тышкы соода түйүндөрүнө карата аймактын географиялык абалы	Объективдүү табигый-географиялык өзгөчөлүктөргө негизделген баллдык баалоо ² , (диапазон, Одөн 7 баллга чейин)
25(-)	Аймакта айлана-чөйрөнүн булганышынын деңгээли жана климаттык ыңгайсыздык	Мамлекеттик статистиканын негизинде үч экологиялык мүнөздөмөлөрдү (Э. Энгель көрсөткүчүнүн бирдигине булганган саркынды сууларды агызуу ж.б.) жана бир баллдык климаттык мүнөздөмөлөрдү бириктирген комплекстүү көрсөткүч. МСК (кобунчо)
Бардыгы: аймактык өнүгүү деңгээли (көп өзгөрмөлүү орточо формуланы колдонуу менен №1-25 көрсөткүчтөр боюнча маалыматтардын жыйындысы)		
Бардыгы: аймактык өнүгүүнүн комплекстүү деңгээли		Көп өзгөрмөлүү орточо формуланы колдонуу менен бардык конкреттүү көрсөткүчтөрдүн маалыматтарын жалпылоочу интегралдык (бириккен) коэффициент

Булак: Ройzman И., Гринина И., Шахназаров А. "Россиянын аймактарынын инвестициялык жагымдуулугун жана инвестициялык активдүүлүгүн комплекстүү баалоо: аныктоо методологиясы жана өз ара байланышы" // М., Россиядагы инвестициялар. - 2001. - № 3

Колдонулган методикага ылайык (мүмкүн болушунча) Кыргыз Республикасындагы аймактарды өнүктүрүүнүн конкреттүү көрсөткүчтөрү үчүн мамлекеттик статистикалык маалыматтарды же алардын туундуларын сандык мүнөздөмөлөр катары пайдалануу максатка ылайыктуу. Колдонулган жалпы маалымат топтомунда мамлекеттик статистикалык маалыматтардын басымдуу болушун камсыз кылуу зарыл. Эгерде акыркы жылдагы мамлекеттик статистикалык маалыматтар жок болсо, өткөн жылдын маалыматтары колдонулушу мүмкүн.

Кыргыз Республикасынын аймактарынын туруктуу экономикалык өнүгүүсүн карап чыгуу үчүн Кыргыз Республикасындагы аймактардын өнүгүүсүн комплекстүү баалоо деңгээлин эсептөө жана Кыргыз Республикасында калктын жан башына аймактык өндүрүштү баалоо зарыл.

1. Жогоруда баяндалган методологияга ылайык, 2020-2024-жылдарга карата Кыргыз Республикасынын аймактык өнүгүүсүн баалоонун жыйынтыктары жана рейтинги.

2020-ж.:

- өнүгүү деңгээли өтө жогору болгон аймак (1,5тен жогору) - Бишкек ш.;
- өнүгүү деңгээли жогору болгон аймактар (1ден 1,5ке чейин) – Ысык-Көл жана Чүй областтары;

² №16 көрсөткүч боюнча баллдар жана №20 комплекстүү көрсөткүчтүн курамында Одөн (белгилердин толук жоктугу) 7ге чейинки шкала боюнча, Одөн 7 баллга чейинки диапазон негизинен көрсөткүчтөрдүн бул топтомуна кирген статистикалык көрсөткүчтөрдүн көпчүлүгүнүн сандык маанилеринин өзгөрүү диапозонуна туура келгендигинин негизинде берилет.

- өнүгүү деңгээли орточо болгон аймактар (0,8ден 1ге чейин) - Баткен, Жалал-Абад, Нарын, Талас областтары жана Ош ш.;
- өнүгүү деңгээли төмөн болгон аймак (0,6дан 0,8ге чейин) – Ош областы;
- өнүгүү деңгээли өтө төмөн болгон аймак (0,6дан аз) - жок.

2.3-Таблица - 2020-жылы Кыргыз Республикасынын аймактык өнүгүү деңгээли боюнча топторго бөлүштүрүү

Аймактын өнүгүүсүнүн деңгээли Аймактар	I Өтө жогору (1,5тен жог.)	II Жогору (1ден 1,5ке чейин)	III Орточо (0,8ден 1ге чейин)	IV Төмөн (0,6дан 0,8 ге чейин)	V Өтө төмөн (0,6дан аз)
Баткен областы			7		
Жалал-Абад областы			8		
Ысык-Көл областы					
Нарын областы					
Ош областы				9	
Талас областы					
Чүй областы					
Ош ш.			8		
Бишкек ш.					
Бардыгы:	1	2	5	1	

Булак: КР УСКнын маалыматтарына негизделген эсептөөлөрдүн негизинде автор тарабынан түзүлгөн (www.stat.kg, 2023-жылы алынган)

2021-ж. эсептөөлөр боюнча:

- өнүгүү деңгээли өтө жогору болгон аймак (1,5тен жогору) - Бишкек ш.;
- өнүгүү деңгээли жогору болгон аймактар (1ден 1,5ке чейин) – Чүй жана Ысык-Көл областтары;
- өнүгүү деңгээли орточо болгон аймактар (0,8ден 1ге чейин) – Ош ш., Талас, Нарын, Баткен жана Жалал-Абадская областтары;
- өнүгүү деңгээли төмөн болгон аймак (0,6дан 0,8ге чейин) – Ош областы;
- өнүгүү деңгээли өтө төмөн болгон аймак (0,6дан аз) – жок.

2.4-Таблица - 2021-жылы Кыргыз Республикасынын аймактык өнүгүү деңгээли боюнча топторго бөлүштүрүү

Аймактын өнүгүүсүнүн деңгээли Аймактар	I Өтө жогору (1,5тен жог.)	II Жогору (1ден 1,5ке чейин)	III Орточо (0,8ден 1ге чейин)	IV Төмөн (0,6дан 0,8 ге чейин)	V Өтө төмөн (0,6дан аз)
Баткен областы			7		
Жалал-Абад областы			8		
Ысык-Көл областы					
Нарын областы					
Ош областы				9	

Талас областы			4		
Чүй областы					
Ош ш.			6		
Бишкек ш.					
Бардыгы:	1	2	5	1	

Булак: КР УСКнын маалыматтарына негизделген эсептөөлөрдүн негизинде автор тарабынан түзүлгөн (www.stat.kg, 2025-жылы алынган)

2020-2021-жылдарга Кыргыз Республикасынын аймактык өнүгүүсүнө баа берүү боюнча жүргүзүлгөн эсептөөлөрдү талдоонун негизинде, өнүгүүнүн эң жогорку деңгээли Бишкек ш., Чүй областына жана Ысык-Көл областына таандык экени көрүнүп турат. 2020 жана 2021-жылдардагы өнүгүүнүн төмөнкү деңгээли эсептөөлөр боюнча Ош, Жалал-Абад жана Баткен областтарына мүнөздүү болгон.

2022-ж. эсептөөлөр боюнча:

- өнүгүү деңгээли өтө жогору болгон аймак (1,5тен жогору) - Бишкек ш.;
- өнүгүү деңгээли жогору болгон аймактар (1ден 1,5ке чейин) – Чүй и Талас областтары;
- өнүгүү деңгээли орточо болгон аймактар (0,8ден 1ге чейин) – Ош ш., Ысык-Көл, Нарын, Баткен жана Жалал-Абад областтары;
- өнүгүү деңгээли төмөн болгон аймак (0,6дан 0,8ге чейин) – Ош областы;
- өнүгүү деңгээли өтө төмөн болгон аймак (0,6дан аз) – жок.

2.5-Таблица - 2022-жылы Кыргыз Республикасынын аймактык өнүгүү деңгээли боюнча төпторго бөлүштүрүү

Аймактын өнүгүүсүнүн деңгээли Аймактар	I Өтө жогору (1,5тен жог.)	II Жогору (1ден 1,5ке чейин)	III Орточо (0,8ден 1ге чейин)	IV Төмөн (0,6дан 0,8 ге чейин)	V Өтө төмөн (0,6дан аз)
Баткен областы			7		
Жалал-Абад областы			8		
Ысык-Көл областы			6		
Нарын областы					
Ош областы				9	
Талас областы					
Чүй областы					
Ош ш.			5		
Бишкек ш.					
Бардыгы:	1	2	5	1	

Булак: КР УСКнын маалыматтарына негизделген эсептөөлөрдүн негизинде автор тарабынан түзүлгөн (www.stat.kg, 2025-жылы алынган)

2023-ж. эсептөөлөр боюнча:

- өнүгүү деңгээли өтө жогору болгон аймак (1,5тен жогору) - Бишкек ш.;
- өнүгүү деңгээли жогору болгон аймактар (1ден 1,5ке чейин) – Чүй жана Талас областтары;

- өнүгүү деңгээли орточо болгон аймактар (0,8ден 1ге чейин) – Ош ш., Ысык-Көл, Нарын, Баткен жана Жалал-Абад областтары;
- өнүгүү деңгээли төмөн болгон аймак (0,6дан 0,8ге чейин) – Ош областы;
- өнүгүү деңгээли өтө төмөн болгон аймак (0,6дан аз) – жок.

2.6-Таблица - 2023-жылы Кыргыз Республикасынын аймактык өнүгүү деңгээли боюнча топторго бөлүштүрүү

Аймактын өнүгүүсүнүн деңгээли	I Өтө жогору (1,5тен жог.)	II Жогору (1ден 1,5ке чейин)	III Орточо (0,8ден 1ге чейин)	IV Төмөн (0,6дан 0,8 ге чейин)	V Өтө төмөн (0,6дан аз)
Аймактар					
Баткен областы			6		
Жалал-Абад областы			7		
Ысык-Көл областы			8		
Нарын областы			9		
Ош областы				9	
Талас областы					
Чүй областы					
Ош ш.			8		
Бишкек ш.					
Бардыгы:	1	2	5	1	

Булак: КР УСКнын маалыматтарына негизделген эсептөөлөрдүн негизинде автор тарабынан түзүлгөн
(www.stat.kg, 2025-жылы алынган)

2024-ж. эсептөөлөр боюнча:

- өнүгүү деңгээли өтө жогору болгон аймак (1,5тен жогору) - Бишкек ш.;
- өнүгүү деңгээли жогору болгон аймактар (1ден 1,5ке чейин) – Чүй жана Талас областтары;
- өнүгүү деңгээли орточо болгон аймактар (0,8ден 1ге чейин) – Ош ш., Нарын, Баткен жана Жалал-Абад областтары;
- өнүгүү деңгээли төмөн болгон аймактар (0,8ден 1ге чейин) – Ысык-Көл жана Ош областтары;
- өнүгүү деңгээли өтө төмөн болгон аймак (0,6дан аз) – жок.

2.7-Таблица - 2024-жылы Кыргыз Республикасынын аймактык өнүгүү деңгээли боюнча топторго бөлүштүрүү

Аймактын өнүгүүсүнүн деңгээли	I Өтө жогору (1,5тен жог.)	II Жогору (1ден 1,5ке чейин)	III Орточо (0,8ден 1ге чейин)	IV Төмөн (0,6дан 0,8 ге чейин)	V Өтө төмөн (0,6дан аз)
Аймактар					
Баткен областы			6		
Жалал-Абад областы			7		
Ысык-Көл областы				8	
Нарын областы			9		
Ош областы				9	

Талас областы					
Чүй областы					
Ош ш.			4		
Бишкек ш.					
Бардыгы:	1	2	4	2	

Булик КР УСКнын маалыматтарына негизделген эсептоолордун негизинде автор тарабынан түзүлгөн
(www.stat.kg, 2025-жылы алынган)

2022-2024-жылдарга Кыргыз Республикасынын аймактык өнүгүүсүнө баа берүү боюнча жүргүзүлгөн эсептөөлөрдү талкулоонун негизинде, өнүгүүнүн эн жогорку деңгээли Бишкек ш., Чүй жана Талас областтарында экени көрүнүп турат. 2022, 2023 жана 2024-жылдары да өнүгүүнүн төмөнкү деңгээли эсептөөлөр боюнча Ош, Жалал-Абад жана Ысык-Көл областтарына мүнөздүү болгон.

Ош жана Жалал-Абад областтарында аймактык өнүгүүнүн эн төмөнү деңгээли өнөр жай өндүрүшүнүн жана рыноктук кызмат көрсөтүүлөрдүн төмөн болушунан, ишкердиктин жана инвестициялык активдүүлүктүн төмөндүгүнөн, чекене соода жүгүртүүнүн чектелгендигинен, жумушсуздуктун жогору болушунан көрүнүп турат. Кошумча факторлорго социалдык жана инфраструктуранын тартыштыгы кирет — коопсуз суу менен камсыздоонун, турак жайдын, билим берүү мекемелеринин, уюлдук байланыш кызматтарынын жана Интернеттин (4G), ошондой эле транспорттук инфраструктуранын жоктугу. Аймакта табигый мунайдын жана газдын (көмүр суутек ресурстарынын) жетишсиздиги жана айлана-чөйрөнүн булганышынын жогорку деңгээли жана климаттын ыңгайсыздыгы да өбөлгө түзөт. Натыйжада калктын жашоо сапатынын төмөндүгү, жумушсуздуктун жогору болушу, акы төлөнүүчү кызмат көрсөтүүлөрдүн чектелиши.

Бул аймактарды өнүктүрүүнү жакшыртуу үчүн транспорттук-коммуникациялык инфраструктуранын өнүкпөгөндүгүнүн, жетишсиз тартылган инвестициялардын, жакырчылыктын жана жумушсуздуктун жогорку деңгээлинин, бизнес менен жергиликтүү өз алдынча башкаруунун ортосундагы жөнгө салынбаган мамилелердин көйгөйлөрүн чечүү зарыл.

2. Жогоруда баяндалган методологияга ылайык 2020-2024-жылдарга Кыргыз Республикасында калктын жан башына аймактык өндүрүшүнө баа берүүнүн натыйжалары жана рейтинги.

2020-ж. эсептөөлөр боюнча:

- калктын жан башына аймактык өндүрүшү өтө жогору болгон аймактар (1,5тен жогору) – Ысык-Көл областы жана Бишкек ш.;
- калктын жан башына аймактык өндүрүшү жогору болгон аймак (1,1ден 1,5ке чейин) – Ош ш.;
- калктын жан башына аймактык өндүрүшү орточо болгон аймак (0,9дан 1,1ге чейин) – Чүй областы;
- калктын жан башына аймактык өндүрүшү төмөн болгон аймак (0,6дан 0,9га чейин) – Жалал-Абад областы;

- калктын жан башына аймактык өндүрүшү өтө төмөн болгон аймактар (0,6дан аз) – Талас, Нарын, Ош жана Баткен областтары.

2.8-Таблица - 2020-жылга Кыргыз Республикасынын калктын жан башына аймактык өндүрүш деңгээли боюнча топторго бөлүшгүрүү

Калктын жан башына аймактык өндүрүш	I Өтө жогору (1,5тен жог.)	II Жогору (1,1ден 1,5ке чейин)	III Орточо (0,9дан 1,1ге чейин)	IV Төмөн (0,6дан 0,9га чейин)	V Өтө төмөн (0,6дан аз)
Аймактар					
Баткен областы					8
Жалал-Абад областы				5	
Ысык-Көл областы	2				
Нарын областы					7
Ош областы					9
Талас областы					6
Чүй областы			4		
Ош ш.					
Бишкек ш.					
Бардыгы:	2	1	1	1	4

Булак: КР УСКнын маалыматтарына негизделген эсептөөлөрдүн негизинде автор тарабынан түзүлгөн (www.stat.kg, 2025-жылы алынган)

2021-ж. эсептөөлөр боюнча:

- калктын жан башына аймактык өндүрүшү өтө жогору болгон аймактар (1,5тен жогору) – Ысык-Көл областы жана Бишкек ш.;
- калктын жан башына аймактык өндүрүшү жогору болгон аймак (1,1ден 1,5ке чейин) – Ош ш.;
- калктын жан башына аймактык өндүрүшү орточо болгон аймак (0,9дан 1,1ге чейин) – Чүй областы;
- калктын жан башына аймактык өндүрүшү төмөн болгон аймактар (0,6дан 0,9га чейин) – Талас жана Нарын областтары;
- калктын жан башына аймактык өндүрүшү өтө төмөн болгон аймактар (0,6дан аз) – Жалал-Абад, Ош жана Баткен областтары.

2.9-Таблица - 2021-жылга Кыргыз Республикасынын калктын жан башына аймактык өндүрүш деңгээли боюнча топторго бөлүшгүрүү

Калктын жан башына аймактык өндүрүш	I Өтө жогору (1,5тен жог.)	II Жогору (1,1ден 1,5ке чейин)	III Орточо (0,9дан 1,1ге чейин)	IV Төмөн (0,6дан 0,9га чейин)	V Өтө төмөн (0,6дан аз)
Аймактар					
Баткен областы					8
Жалал-Абад областы					7
Ысык-Көл областы					

Нарын областы				6	
Ош областы					9
Талас областы				5	
Чүй областы			4		
Ош ш.		3			
Бишкек ш.					
Бардыгы:	2	1	1	2	3

Булак: КР УСКнын маалыматтарына негизделген эсептөөлөрдүн негизинде автор тарабынан түзүлгөн (www.stat.kg, 2025-жылы алынган)

2022-ж. эсептөөлөр боюнча:

- калктын жан башына аймактык өндүрүшү өтө жогору болгон аймактар (1,5тен жогору) – Ысык-Көл областы жана Бишкек ш.;
- калктын жан башына аймактык өндүрүшү жогору болгон аймак (1,1ден 1,5ке чейин) – Ош ш.;
- калктын жан башына аймактык өндүрүшү орточо болгон аймактар (0,9дан 1,1ге чейин) – Талас жана Чүй областтары;
- калктын жан башына аймактык өндүрүшү өтө төмөн болгон аймактар (0,6дан аз) – Жалал-Абад, Нарын, Ош жана Баткен областтары.

2.10-Таблица - 2022-жылга Кыргыз Республикасынын калктын жан башына аймактык өндүрүш деңгээли боюнча тоңторго бөлүштүрүү

Калктын жан башына аймактык өндүрүш	I Өтө жогору (1,5тен жог.)	II Жогору (1,1ден 1,5ке чейин)	III Орточо (0,9дан 1,1 ге чейин)	IV Төмөн (0,6дан 0,9 га чейин)	V Өтө төмөн (0,6дан аз)
Аймактар					
Баткен областы					8
Жалал-Абад областы					6
Ысык-Көл областы					
Нарын областы					7
Ош областы					9
Талас областы			4		
Чүй областы			5		
Ош ш.					
Бишкек ш.					
Бардыгы:	2	1	2		4

Булак: КР УСКнын маалыматтарына негизделген эсептөөлөрдүн негизинде автор тарабынан түзүлгөн (www.stat.kg, 2025-жылы алынган)

2023-ж. эсептөөлөр боюнча:

- калктын жан башына аймактык өндүрүшү өтө жогору болгон аймактар (1,5тен жогору) – Бишкек ш. жана Ысык-Көл областы;
- калктын жан башына аймактык өндүрүшү жогору болгон аймак (1,1ден 1,5ке чейин) – Ош ш.;

- калктын жан башына аймактык өндүрүшү орточо болгон аймактар (0,9дан 1,1ге чейин) – Талас жана Чүй областтары;
- калктын жан башына аймактык өндүрүшү төмөн болгон аймак (0,6дан 0,9га чейин) – Нарын областы;
- калктын жан башына аймактык өндүрүшү өтө төмөн болгон аймактар (0,6дан аз) – Жалал-Абад, Ош жана Баткен областтары.

2.11 – Таблица - 2023-жылга Кыргыз Республикасынын калктын жан башына аймактык өндүрүш деңгээли боюнча топторго бөлүштүрүү

Калктын жан башына аймактык өндүрүш	I Өтө жогору (1,5тен жог.)	II Жогору (1,1ден 1,5ке чейин)	III Орточо (0,9дан 1,1ге чейин)	IV Төмөн (0,6дан 0,9га чейин)	V Өтө төмөн (0,6дан аз)
Аймактар					
Баткен областы					8
Жалал-Абад областы					7
Ысык-Көл областы	2				
Нарын областы				6	
Ош областы					9
Талас областы			4		
Чүй областы			5		
Ош ш.		1			
Бишкек ш.					
Бардыгы:	2	1	2	1	3

Булак: КР УСКнын маалыматтарына негизделген эсептөөлөрдүн негизинде автор тарабынан түзүлгөн (www.stat.kg, 2025-жылы алынган)

2024-ж. эсептөөлөр боюнча:

- калктын жан башына аймактык өндүрүшү өтө жогору болгон аймактар (1,5тен жогору) – Бишкек ш. жана Ысык-Көл областы;
- калктын жан башына аймактык өндүрүшү жогору болгон аймак (1,1ден 1,5ке чейин) – Ош ш.;
- калктын жан башына аймактык өндүрүшү орточо болгон аймак (0,9дан 1,1ге чейин) – Чүй областы;
- калктын жан башына аймактык өндүрүшү төмөн болгон аймак (0,6дан 0,9га чейин) – Талас областы;
- калктын жан башына аймактык өндүрүшү өтө төмөн болгон аймактар (0,6дан аз) – Жалал-Абад, Нарын, Ош жана Баткен областтары.

2.12-Таблица - 2024-жылга Кыргыз Республикасынын калктын жан башына аймактык өндүрүш деңгээли боюнча топторго бөлүштүрүү

Калктын жан башына аймактык өндүрүш	I Өтө жогору (1.5тен жог.)	II Жогору (1,1ден 1,5ке чейин)	III Орточо (0,9дан 1,1 ге чейин)	IV Төмөн (0,6дан 0,9 га чейин)	V Өтө төмөн (0,6дан аз)
Аймактар					
Баткен областы					8
Жалал-Абад областы					6
Ысык-Көл областы					
Нарын областы					7
Ош областы					9
Талас областы				5	
Чүй областы			4		
Ош ш.		3			
Бишкек ш.					
Бардыгы:	2	1	1	1	4

Булак: КР УСКнын маалыматтарына негизделген эсептөөлөрдүн негизинде автор тарабынан түзүлгөн (www.stat.kg, 2025-жылы алынган)

Кыргыз Республикасында 2020-2024-жылдарга калктын жан башына аймактык өндүрүштүн деңгээлин аныктоо үчүн жүргүзүлгөн эсептөөлөрдү талдоонун негизинде эн жогорку деңгээл Бишкек шаарында байкалаары айкын болду.

Беш жыл ичинде эн төмөнкү көрсөткүч Баткен жана Ош областтарында байкалган.

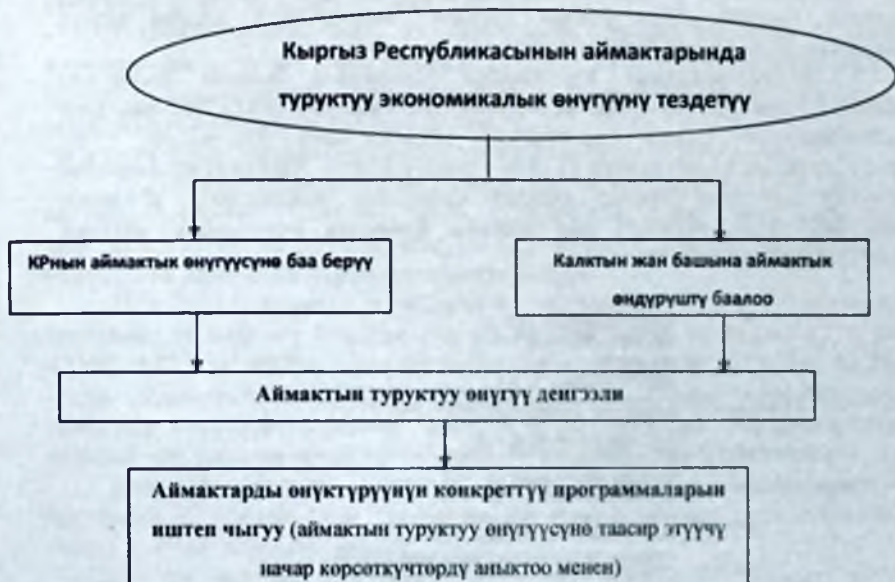
Ошондой эле эсептөөлөр көрсөткөндөй, 2020-жылы Жалал-Абад областында калктын жан башына аймактык өндүрүштүн көлөмү төмөн болгон (0,605), бирок 2021-2024-жылдары калктын жан башына аймактык өндүрүш өтө төмөн деңгээлге (0,6дан аз) түшкөн. Бул, бир жагынан, 2021-2024-жылдар аралыгында аймактагы калктын жан башына АДПнын жетишсиздиги менен шартталган.

«Кыргыз Республикасынын аймактык экономикасын туруктуу өнүктүрүүнүн стратегиясы» аттуу үчүнчү бапта аймактык экономиканы туруктуу өнүктүрүүнүн артыкчылыктуу тармактары аныкталган, Кыргыз Республикасынын аймактык экономикасын туруктуу өнүктүрүүнү тездетүү механизми, Кыргыз Республикасында аймактык өнүгүүнү жөнгө салууну өркүндөтүү стратегиясы сунушталган.

Изилдөө республиканын айрым аймактарында аймактык өнүгүүнүн жогорку деңгээлине карабастан, алардын жан башына аймактык продукциянын көлөмү төмөн экени аныкталган. 2020-2024-жылдарга аймактарды өнүктүрүүгө жана калктын жан башына аймактык өндүрүшкө комплекстүү баа берүү үчүн эсептөөлөр да ар бир аймактын бакубаттуулугуна түздөн-түз таасир этүүчү аймактык өнүктүрүүнүн негизги индикаторлорунун бирдей эмес өнүгүүсүн тастыктайт. Бул инвесторлордун

көз карашы боюнча келечексиз болгон айрым аймактарда мындан аркы стагнацияга, миграциянын күчөшүнө жана социалдык чыңалууга алып келет.

Бул эмгекте биз изилдөөнүн натыйжаларын эске алуу менен аймактык экономиканын туруктуу өнүгүүсүн тездетүү механизмдин сунуштайбыз (3.1-сүрөт).

3.1-Сүрөт – КРнын аймактарын туруктуу өнүктүрүүнү тездетүү механизми
Булак: Автор тарабынан түзүлгөн

Аймактын туруктуу өнүгүү деңгээлин аныктоо үчүн (3.1-сүрөттү караңыз) төмөнкү формула колдонулган:

$$Y = f(X), \text{ б.а.}$$

$$E = Y/X, (3)$$

кайда,

E – аймактын туруктуу өнүгүү деңгээли;

X – аймактык өнүгүүнүн деңгээли;

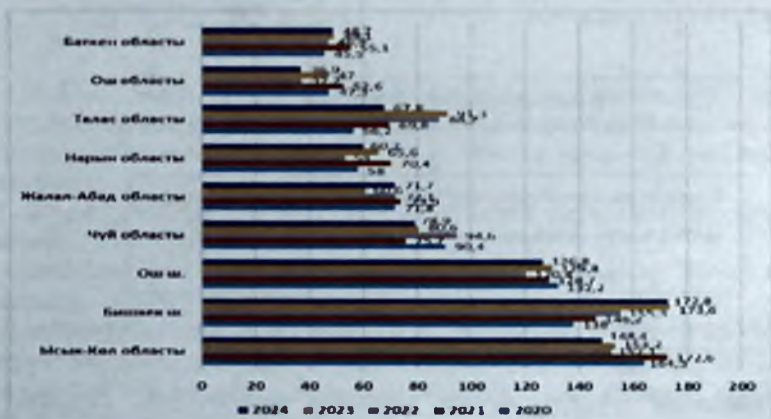
Y – калктын жан башына аймактык өндүрүштүн деңгээли.

Аймактын жан башына өндүрүшү менен анын өнүгүү деңгээлинин ортосунда себеп-натыйжа байланышы бар: аймактык өнүгүү жалпыланган фактордук мүнөздөмөсү (көз карандысыз өзгөрмө), ал эми калктын жан башына аймактык өндүрүш натыйжалык мүнөздөмөсү (көз каранды өзгөрмө). Башкача айтканда, аймактык өнүгүү аргумент (X), ал эми

калктын жан башына аймактык өндүрүш аймактык өнүгүүнүн функциясы (У) болуп саналат.

2020-2024-жылдары Кыргыз Республикасынын аймактарын туруктуу өнүктүрүүгө баа берип, биз 2020-2021-жылдары COVID-19 пандемиясынын учурунда көпчүлүк аймактарда бир аз экономикалык төмөндөө болгон деген тыянакка келдик. Кийинчерээк, 2022-жылы Кыргыз Республикасынын дээрлик бардык аймактарынын туруктуу өнүгүүсүнүн кескин өсүшү байкалган (3.2-сүрөттү караныз).

2020-2021-жылдары жүргүзүлгөн эсептөөлөр боюнча Ысык-Көл областы туруктуу өнүгүүнүн эң жогорку деңгээлинде (1,643, 2020-жылдагы республикалык орточо көрсөткүчтөн 45,6% жана 2021-жылы 1,726, республикалык көрсөткүчтөн 183,8% жогору) болгон. Көрсөткүчтүн мындай жогорку деңгээли, талдоо көрсөткөндөй, бул жылдардагы аймактык өнүгүүнүн жана калктын жан башына аймактык өндүрүштүн жогорку деңгээли менен шартталган.

3.2-Сүрөт – 2020-2024-жылдары КР аймактарын туруктуу өнүктүрүүгө баа берүү

Булак: КР УСКнын маалыматтарына негизделген эсептөөлөрдүн негизинде автор тарабынан түзүлгөн (www.yam.kg, 2025-жылы алынган)

2020-жылы туруктуу өнүгүүнүн эң төмөнкү деңгээли Баткен областында байкалган – 0,455, бул көрсөткүчтөн 49% төмөн. Бул аймактардын ортосундагы көрсөткүчтөрдүн айырмасы 3,6 эсеге жетет жана ушунчалык олуттуу, анткени ал аймакта калктын жан башына аймактык өндүрүш өтө төмөн болгон.

2020-2024-жылдарга Кыргыз Республкасынын тогуз аймагынын туруктуу өнүгүү деңгээлин аныктоо жана аларды аймакты өнүктүрүү тобу жана калктын жан башына аймактык өндүрүш боюнча бөлүштүрүү

жеспөөлөрү, калктын жан башына аймактык өндүрүштүн деңгээли боюнча Кыргыз Республикасынын аймактарынын ортосундагы бөлүштүрүүнү көрсөттү:

- 2020-жылы биринчи жана акыркы орунду ээлеген аймактар боюнча көрсөткүчтөн жети эсе ашты (Бишкек ш. 2,522ден, Ош областында 0,348ге чейин), ал эми эң жогорку (биринчи) жана эң төмөнкү (бешинчи) топтордун ортосунда орто эсеп менен 2,5 эседен ашты;

- 2021-жылы биринчи жана акыркы орунду ээлеген аймактар боюнча көрсөткүчтөн алты эсе ашты (Бишкек ш. 2,441ден, Ош областында 0,381ге чейин), ал эми эң жогорку (биринчи) жана эң төмөнкү (бешинчи) топтордун ортосунда орто эсеп менен 2,5 эседен ашты.

Эл аралык практикада мындай боштуктар алгылыктуу деп эсептелет.

2022-2024-жылдары туруктуу өнүгүүнүн эң жогорку деңгээли Бишкек ш. таандык болгон – 1,553 же 170,5%; 1,736 же 183,7% жана республикалык деңгээлден 1,728 же 191,6%, анткени бул аймакта калктын жан башына өндүрүлгөн продукция быйыл өтө жогору болгон.

2021-2024-жылдары жүргүзүлгөн эсептөөлөр боюнча туруктуу өнүгүүнүн эң төмөнкү деңгээли Ош областында: 0,526 же 56,0%; 0,372 же 40,8%; 0,470 же 49,7%; жана республикалык деңгээлден 0,369 же 40,9% түздү. Көрсөткүчтүн мындай төмөн деңгээли, талдоо көрсөткөндөй, аймактын өнүгүүсүнүн төмөн деңгээли жана быйылкы жылы областта калктын жан башына өндүрүштүн өтө төмөн деңгээли менен шартталган.

Белгилей кетсек, Кыргыз Республикасынын аймактарынын ортосундагы калктын жан башына өндүрүштүн аймактык деңгээлинин таралышы төмөндөгүдөй болот:

- 2022-жылы биринчи жана акыркы орунду ээлеген аймактар боюнча жети эсеге (Бишкек ш. 2,537ден Ош облусунда 0,367ге чейин), эң жогорку (биринчи) жана эң төмөнкү (бешинчи) топтордун ортосунда орто эсеп менен 2,5 эсеге;

- 2023-жылы биринчи жана акыркы орунду ээлеген аймактар боюнча жети эсе (Бишкек ш. боюнча 2,540тан Ош областында 0,365ке чейин), ал эми эң жогорку (биринчи) жана эң төмөнкү (бешинчи) топтордун ортосунда орточо 2,5 эсеге;

- 2024-жылы биринчи жана акыркы орунду ээлеген аймактар боюнча көрсөткүчтөн сегиз эсеге (Бишкек ш. 2,736дан Ош областында 0,348ге чейин), эң жогорку (биринчи) жана эң төмөнкү (бешинчи) топтордун ортосунда орточо 2,5 эсеге.

Эл аралык практикада мындай боштуктар алгылыктуу деп эсептелет.

Бул калктын жан башына аймактык өндүрүштүн деңгээлинин Кыргыз Республикасындагы аймактык өнүгүү деңгээлинен көз карандылыгы өлкөнүн аймактарын өнүктүрүүнүн конкреттүү багыттарын жана программаларын аныктоо аркылуу туруктуу аймактык өнүгүүнү тездетүүгө системалуу мамилени талап кылат деп болжолдойт. Ошондой эле өнүктүрүүнү талап

кылган эң аялуу аймактарды аныктоо үчүн жогорудагы методиканы колдонуу зарыл. Бул ыкма ички жана тышкы колдонуу үчүн колдонулушу мүмкүн.

Өз кезегинде, айрым аймактардын социалдык-экономикалык өнүгүүсүндөгү оң тенденцияларга карабастан, туруктуу өнүгүү деңгээлдериндеги аныкталган айырмачылыктар олуттуу экологиялык карама-каршылыктарды да чагылдырат:

- экономикалык жактан өнүккөн аймактарда экологиялык бузулуу күчөп баратат;

- жай өнүккөн аймактарда айлана-чөйрөнү коргоо жана экологиялык инновацияларды ишке ашыруу үчүн финансылык жана технологиялык мүмкүнчүлүктөр жетишсиз.

Бул айырмачылыктарды жоюу үчүн социалдык-экономикалык параметрлердеги гана эмес, экологиялык коопсуздук деңгээлиндеги, жаратылыш ресурстарын рационалдуу пайдалануудагы жана "жашыл технологияларды" ишке ашыруудагы аймактар аралык айырмачылыктарды чечүүчү комплекстүү мамиле зарыл. "Жашыл экономиканы" өнүктүрүүгө, кайра жаралуучу энергия булактарын колдонууга, калдыктарды башкарууну жана суу ресурстарын коргоо системаларын өркүндөтүүгө артыкчылык берилиши керек.

2025–2030-жж. карата Кыргыз Республикасынын аймактарынын интеграцияланган туруктуу өнүгүү индексинин божомолу алдыдагы жылдары туруктуу өнүгүүдөгү аймактык теңсиздик сакталып калаарын көрсөттү. Бишкек шаары жана Ысык-Көл областы алдынкы орундарды ээлейт, ал эми түштүк аймактар анча туруктуу эмес бойдон калат. Бирок, мамлекеттик программаларды ишке ашыруу жана "жашыл" технологияларды киргизүү 2030-жылга чейин бул айырмачылыкты 2,5–2,7 эсеге чейин кыскартат (3.20-таблица).

Жалпысынан алганда, туруктуу макроэкономикалык кырдаал сакталып, учурдагы өнүктүрүү программалары ишке ашырылса, өлкөнүн интеграцияланган туруктуу өнүгүү индекси 2030-жылга чейин 10–15% га өсөт деп болжолдонууда.

Аймактын тармактык адистешүүсүн эсептөөнүн жана болжолдуу маалыматтардын негизинде, Кыргыз Республикасынын аймактарында туруктуу өнүгүү процесстерин тездетүү үчүн, алардын социалдык-экономикалык өсүшүнүн артыкчылыктуу багыттары катары тоо-кен казып алуу, туризм, тейлөө инфраструктурасы (телекоммуникация, электр энергиясы), кайра иштетүү өнөр жайы жана агробизнеске артыкчылык берүү сунушталат. Аларды өнүктүрүү инвестициялык активдүүлүктү жогорулатууну жана капиталды тартуу үчүн жагымдуу шарттарды түзүүнү талап кылат.

3.20-Таблица - 2025–2030-жж. карата Кыргыз Республикасынын аймактарынын туруктуу өнүгүүсүнүн интеграцияланган индексинын божомолу

№	Аймак	Божомол (республика көрсөткүчтөн)	индекс орточо	Негизги өнүгүү факторлору жана тармактары	Потенциалдуу тобокелдиктер
1	Бишкек ша	1.8 – 1.95		Инвестициялар, инновациялар, кайра иштетүү жана кызмат көрсөтүүлөрдү өнүктүрүү	Абанын булганышы, шаарлашуу
2	Ысык-кол областы	1.6 – 1.75		Туризм, айыл чарбасы, энергетика, тоо-кен казып алуу	Экологиялык аялуулук, менсиздүүлүк
3	Чуй областы	1.3 – 1.45		Өнөр жай, кайра иштетүү, логистика, инфраструктура	Жаратылыш ресурстарына кысым көрсөтүү
4	Талас областы	1.1 – 1.25		Айыл чарба тармагы, кооперация, тоо-кен казып алуу, инфраструктура	Чектелген инвестициялар
5	Нарын областы	0.95 – 1.1		Энергетика, жотурим, тоо-кен казып алуу, транспорттук жеткиликтүүлүк	Климаттык тобокелдиктер, калктын жыштыгынын төмөндүгү
6	Жалал-Абад областы	0.9 – 1.05		Айыл чарбасы, тоо-кен казып алуу, кайра иштетүү, эмгек миграциясы	Суу ресурстарынын булганышы, токойлордун кыйылышы
7	Ош ш.	0.75-0.9		Туризм, кайра иштетүү, инфраструктура, социалдык программалар	Экологиялык инфраструктуранын начардыгы
8	Ош областы	0.7 – 0.85		Кайра иштетүү, тоо-кен казып алуу, энергетика, социалдык программалар	Экологиялык инфраструктуранын начардыгы
9	Баткен областы	0.65 – 0.8		Тоо-кен өнөр жайы, айыл чарбасы, энергетика, чек ара кызматташтыгы	Инвестициянын жетишсиздиги, ресурстардын чектелүүлүгү

Булак: КР УСКнын маалыматтарына негизделген эсептөөлөрдүн негизинде автор тарабынан түзүлгөн (www.stat.kg, 2025-жылы алынган)

Ошону менен бирге, Кыргыз Республикасында аймактык өнүгүүнү жөнгө салууну өркүндөтүү стратегиясы институционалдык, экономикалык жана технологиялык инструменттердин синтезин, заманбап санариптик технологияларды интеграциялоону жана чоң маалыматтарды талдоону, ошондой эле ар бир аймактын өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен максаттуу мамилени талап кылат. Бул иш-чараларды ийгиликтүү ишке ашыруу өлкөнүн туруктуу жана узак мөөнөттүү өнүгүүсүнүн негизги фактору болгон калктын

жашоо сапатын жогорулатууга, экономиканын туруктуу өсүшүнө, аймактар аралык диспропорцияларды кыскартууга өбөлгө түзөт.

КОРУТУНДУ

Кыргыз Республикасынын аймактарында туруктуу өнүгүүнүн экономикалык аспектилерин аяктаган изилдөө төмөнкүдөй жыйынтыктарды жана сунуштарды чыгарууга мүмкүндүк берди.

1. Аймактык экономика - бул аймакта өнүккөн, аймактын ичиндеги өндүрүштүк күчтөрдүн жана коомдук процесстердин спецификалык өнүгүү деңгээли менен мүнөздөлгөн экономикалык жактан өз алдынча, интеграцияланган экономикалык система. Ал бир катар экономикалык жана социалдык факторлор менен аныкталат.

2. Туруктуу аймактык өнүгүү - экономиканын, коомдун жана жаратылыш чөйрөсүнүн гармониялуу өз ара аракеттенүүсүн камсыз кылган аймактык системанын социалдык-экономикалык жана экологиялык жактан тең салмактуу өнүгүүсүнүн бир түрү. Ал жаратылыш ресурстарын сарамжалдуу пайдаланууга, экосистемаларды сактоого, калктын жашоо сапатын жакшыртууга, социалдык туруктуулукту жана аймактын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн чыңдоого багытталган. Туруктуу өнүгүү үч негизги компоненттин балансы менен мүмкүн болот: экономикалык өсүш, социалдык жоопкерчилик жана экологиялык баланс.

3. Жалпысынан жана аймактык өнүгүүнүн туруктуулугун изилдөөгө биздин сунуш кылынган методикалык ыкмабыз өлкөнүн аймактарында туруктуу өнүгүүнүн деңгээлин аныктоо методикасынын негиздүүлүгүнүн жана алынган натыйжалардын ишенимдүүлүгүнүн критерийин камсыз кылат. Өлкөнүн аймактарын туруктуу өнүктүрүүнүн учурдагы жана болжолдонгон деңгээлине баа берүү үчүн аймактарды өнүктүрүүнүн учурдагы интегралдык деңгээлин жана калктын жан башына аймактык өндүрүштүн көлөмүн аныктоо зарыл.

4. Кыргыз Республикасынын аймактык өнүгүү деңгээлин аныктоонун сунушталган методикасында зарылчылыкка жараша 25 аймактык мааниге ээ индикатор, анын ичинде КРнын Улуттук статистика комитетинин же алардын туундуларынын маалыматтарынын негизинде 21 көрсөткүч (көрсөткүчтөрдүн 84%) жана ведомстволук статистиканын негизинде 4 көрсөткүч (16%) тандалып алынган. Кээ бир көрсөткүчтөр үчүн объективдүү табигый-географиялык объектилердин негизинде баллдык баа колдонулат (көрсөткүч №24 жана жарым-жартылай №25). Ошентип, баллдык баа сунуш кылынган көрсөткүчтөрдүн жалпы санынын 3,6% түзөт.

5. Өлкөдө аймактарды өнүктүрүүнүн тегиз эместигин азайтуу үчүн артыкчылыктуу багыттар боюнча ар бир аймакты өнүктүрүүнүн конкреттүү программаларын иштеп чыгуу зарыл. Ушуга байланыштуу Кыргыз Республикасынын аймактарында туруктуу өнүгүүнүн деңгээлин аныктоо бул

аймактарда туруктуу экономикалык өнүгүүнү тездетүү механизминин маанилүү курамдык бөлүгү болуп саналат.

6. Кыргыз Республикасында аймактарды өнүктүрүүнүн приоритеттүү секторлорун аныктоо үчүн кайсы тармактар көбүрөөк өндүрүлгөнүн жана өнүккөндүгүн түшүнүү үчүн аймактардын өнөр жайлык адистештирилишине талдоо жүргүзүү зарыл. КРнын аймактарын туруктуу өнүктүрүүнү тездетүү үчүн аларды өнүктүрүү үчүн төмөнкү артыкчылыктуу тармактар аныкталган: тоо-кен өндүрүшү; туризм; тейлөө инфраструктурасы (телекоммуникация, электр энергиясы); кайра иштетүү өнөр жайы; жана агробизнес.

7. Бул максаттарга жетүү үчүн министрликтер жана ведомстволор, ошондой эле областтык, шаардык, райондук мамлекеттик администрациялар Кыргыз Республикасынын аймактарын өнүктүрүүгө мамлекеттик эмес жана чет өлкөлүк инвестицияларды тартуу жана илгерилетүү боюнча иш-аракеттерин өркүндөтүшү керек.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

Туруктуу аймактык өнүгүүнүн учурдагы да, болжолдонгон да деңгээлин комплекстүү баалоо үчүн биздин сунуш кылынган методикабызды колдонуу инвестициялык артыкчылыктарды аныктоого мүмкүндүк берет. Ал ошондой эле ички мамлекеттик жана тышкы жеке пайдалануу үчүн да колдонулушу мүмкүн.

Диссертациялык изилдөөнүн натыйжалары төмөнкүдө пайдаланылышы мүмкүн:

- Кыргызстандын аймактарында туруктуу өнүгүүнүн деңгээлин аныктоо үчүн Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетине аймактык туруктуу өнүгүүгө баа берүүнүн сунушталган методикасын киргизүү;
- Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Улуттук инвестициялык агентстводо аймактык туруктуу өнүгүүгө баа берүүнүн сунушталган методикасын ишке ашыруу;
- аймактардын туруктуу өнүгүүсүнүн учурдагы абалын талдоодо жана алардын тармактык адистешүүсүн аныктоодо.

Диссертациянын жеке корутундулары жана сунуштары министрликтерге жана ведомстволорго, областтык мамлекеттик администрацияларга, мэрияларга өлкөнүн аймактарын туруктуу өнүктүрүүгө учурдагы жана болжолдонгон баа берүүгө, аймактарды өнүктүрүүнүн конкреттүү программаларын иштеп чыгууга жана ошону менен тегиз эмес өнүгүүнү кыскартууга жардам бериши керек. Алар ошондой эле потенциалдуу инвесторлор үчүн Кыргыз Республикасынын аймактарындагы учурдагы кырдаалды түшүнүүгө кызыкдар, бул олуттуу капиталдын агылып кирүүсүн, өзгөчө тике инвестицияларды талап кылган секторлордогу жана аймактардагы инвестициялык долбоорлорду маалымдайт.

Бул максаттардын баарына жетишүү үчүн министрликтер жана ведомстволор, ошондой эле областтык, шаардык жана райондук мамлекеттик администрациялар төмөнкү милдеттерди чечүүгө тийиш:

➤ өнүктүрүүнүн артыкчылыктуу багыттарынын негизинде өлкөнүн аймактарынын өндүрүштүк, финансылык, социалдык жана экологиялык компоненттерин тынымсыз өркүндөтүү;

➤ өлкөнүн аймактарынын туруктуу өнүгүү деңгээлине болжолдоолорду (келерки жылга) жана учурдагы баалоолорду жүргүзүү. Бул алсыз көрсөткүчтөрдү — чындоого муктаж болгон аймактык өнүгүүнүн компоненттерин аныктайт;

➤ министрликтер жана ведомстволор өлкөнүн аймактарынын туруктуу өнүгүү деңгээлине баа берүүнүн жыйынтыктарын областтык, шаардык жана райондук мамлекеттик администрациялар жана ишканалар менен бөлүшүүлөрү керек, алар конкреттүү өнүктүрүү программаларын иштеп чыгуу аркылуу аймактарды туруктуу өнүктүрүүнү тездетүү үчүн кызматташат;

➤ инвестициялык долбоорлорду иштеп чыгуу аркылуу артыкчылыктуу секторлорго жана аймактарды өнүктүрүү багыттарына өкмөттүк эмес жана чет өлкөлүк инвестицияларды тартуу жана илгерилетүү;

➤ өлкөнүн аймактарын туруктуу өнүктүрүү үчүн программаларды жана долбоорлорду тартуу жана илгерилетүү боюнча ведомстволук иштерди уюштуруу.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ТЕМАСЫ БОЮНЧА ЖАРЫЯЛАНГАН ЭМГЕКТЕРДИН ТИЗМЕСИ:

1. Бейшенбеков, Ж. Т., Сулайманова, Б. «Жашыл экономикада Кыргыз Республикасынын аймактарын туруктуу өнүктүрүү үчүн инвестициялар» // И.Раззаков атындагы КМТУнун Кабарлары. № 2 (58). Бишкек, 2021. - 173-179 Б. - 0,3 б.б.
2. Beishenbekov J.T., Omuralieva A.K., Imankadyrova A.I., Sulaimanova B.J. Investments for sustainable development of regions of the Kyrgyz Republic in a green economy // XIII International Scientific and Practical Forum (ESCM-2024), Ho Chi Minh City, Vietnam. E3S Web of Conferences, Volume 535, id.02009, June 2024. – 0,5 б.б.
3. Бейшенбеков, Ж.Т., Сулайманова, Б.Ж. Аймактын экономикасы жана аны өнүктүрүүнүн аныктоо ыкмалары // Кыргызстандын илим, жаңы технологиялар жана инновациялар. № 1. Бишкек, 2025. – 55-61 Б. – 0,5 б.б.
4. Бейшенбеков, Ж.Т., Сулайманова, Б.Ж. Кыргыз Республикасынын аймагынын өнүгүшүн баалоодогу методикалык ыкмалар // Кыргызстан университеттеринин Кабарлары. № 5. Бишкек, 2024. – 101-107 Б. – 0,5 б.б.
5. Бейшенбеков Ж.Т. Кыргыз Республикасында туруктуу аймактык өнүгүүнүн негизги аспектилери жана көйгөйлөрү // КР УИАнын Кабарлары. №7. Бишкек, 2025. - 178-188 Б. - 0,6 б.

Бейшенбеков Жанарбек Торобаевичтин 08.00.06 – улуттук жана аймактык экономика адистиги боюнча экономика илимдеринин кандидаты илимий даражасын алуу үчүн «Кыргыз Республикасынын аймактарын туруктуу өнүктүрүүнүн экономикалык аспектилери» темасындагы диссертацияга

РЕЗЮМЕ

Негизги сөздөр: аймактын экономикасы, аймактын туруктуу өнүгүүсү, аймактарды өнүктүрүү үчүн потенциалдуу мүмкүнчүлүктөр, аймактык дун өндүрүш, аймактык өнүгүү, аймакты тармактык адистештирүү, өлкөнүн аймактарынын экономикасын туруктуу өнүктүрүүнү тездетүү механизми, аймактарды өнүктүрүүнүн артыкчылыктуу тармактары, аймактык өнүгүүнү жөнгө салуу.

Изилдөөнүн объектиси: Кыргыз Республикасынын аймактарынын туруктуу социалдык-экономикалык өнүгүүсүнүн шартында алардын экономикалык системасы.

Изилдөөнүн предмети болуп Кыргыз Республикасынын аймактарын туруктуу өнүктүрүүнү жана алардын заманбап чакырыктарга ыңгайлашуусун аныктоочу экономикалык аспектилер, факторлор жана шарттар.

Диссертациялык изилдөөнүн максаты: Кыргыз Республикасынын аймактарын туруктуу өнүктүрүүнүн экономикалык аспектилери ар тараптан ачуу жана узак мөөнөттүү келечекте алардын туруктуу социалдык-экономикалык өнүгүүсүн камсыз кылуунун механизмдерин, инструменттерин жана шарттарын чагылдырган стратегияны иштеп чыгуу.

Изилдөөнүн ыкмалары: экономика-статистикалык, салыштырма жана комплекстик талдоолор, ошондой эле эсептик баа берүү.

Илимий натыйжалар жана алардын жаңылыгы: эмгекте экономикалык категория катары “аймактык экономика” жана “аймактын туруктуу өнүгүүсү” түшүнүктөрү теориялык аспектиде такталган жана толукталган, алардын касиеттери жана компоненттери баяндалган, Кыргыз Республикасынын аймактык өнүгүүсүнө таасир этүүчү факторлор аныкталган, Кыргыз Республикасынын аймактарынын туруктуу өнүгүүсүнө комплекстүү баа берүүнүн методикасы сунушталган жана негизделген, Кыргыз Республикасынын аймактарынын туруктуу өнүгүүсүнүн комплекстүү интегралдык деңгээли эсептелген, анын ичинде аймактык өнүгүүгө жана калктын жан башына аймактык өндүрүшкө баа берилген, Кыргыз Республикасынын аймактарын туруктуу өнүктүрүүнү тездетүү механизми иштелип чыкты, Кыргыз Республикасынын аймактарынын тармактык адистештирүүсүнө талдоо жүргүзүлдү, Кыргыз Республикасынын аймактарынын экономикасын туруктуу өнүктүрүү үчүн артыкчылыктуу секторлор аныкталды.

Калдонуу даражасы: иштелип чыккан жоболорду практикага киргизүү республиканын аймактарынын артыкчылыктуу тармактарын өнүктүрүүнүн

конкреттүү программаларын иштеп чыгуу аркылуу аймактардын туруктуу өнүгүүсүнүн теңсиздигин азайтат.

Калдонуу чөйрөсү: изилдөөнүн негизги натыйжалары келечекте Кыргыз Республикасынын аймактарынын туруктуу өнүгүүсүнүн деңгээлин аныктоо жана аймактардын туруктуу өнүгүүсүнүн учурдагы абалын талдоо жана Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Улуттук инвестициялык агенттигинде жана Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинде алардын тармактык адистештирилүүсүн аныктоо үчүн пайдаланылышы мүмкүн.

РЕЗЮМЕ

диссертации Бейшенбекова Жанарбека Торобаевича на тему:
«Экономические аспекты устойчивого развития регионов Кыргызской Республики» на соискание ученой степени кандидата экономических наук по шифру специальности 08.00.06 – национальная и региональная экономика

Ключевые слова: экономика региона, устойчивое развитие региона, потенциальные возможности регионального развития, региональное производство, региональное развитие, региональная отраслевая специализация, механизм ускорения устойчивого развития экономики регионов страны, приоритетные направления регионального развития, регулирование регионального развития.

Объект исследования: экономическая система регионов Кыргызской Республики в контексте их устойчивого социально-экономического развития.

Предметом исследования являются экономические аспекты, факторы и условия, определяющие устойчивое развитие регионов КР и их адаптацию к современным вызовам.

Цель диссертационной работы состоит в комплексном раскрытии экономических аспектов устойчивого развития регионов Кыргызской Республики и разработке стратегии, отражающей механизмы, инструменты и условия обеспечения их устойчивого социально-экономического развития в долгосрочной перспективе.

Методы исследования: экономико-статистический, сравнительный и комплексный анализы, а также расчетные оценки.

Полученные результаты и их новизна: в работе в теоретическом аспекте уточнены и дополнены содержание понятий «экономика региона» и «устойчивое развитие региона» как экономические категории, описаны их свойства и составляющие; выявлены основные факторы, оказывающие значимое воздействие на развитие регионов; предложена и обоснована авторская методика комплексной оценки устойчивого развития регионов страны; рассчитаны комплексные интегральные уровни устойчивого развития регионов Кыргызской Республики, включающие оценку регионального развития и оценку душевого регионального производства;

разработан механизм ускорения устойчивого развития регионов Кыргызской Республики; проведен анализ отраслевой специализации регионов Кыргызской Республики; определены приоритетные отрасли устойчивого развития экономики регионов КР.

Степень использования: внедрение в практику разработанных положений позволит сократить неравномерность устойчивого развития регионов путем разработки конкретных программ развития приоритетных отраслей регионов республики.

Область применения: основные результаты исследования могут использоваться в дальнейшем при определении уровней устойчивого развития регионов Кыргызской Республики и анализе текущего состояния устойчивого развития регионов и определении их отраслевой специализации в Национальном агентстве по инвестициям при Президенте Кыргызской Республики и Национальном статистическом комитете Кыргызской Республики.

RESUME

Beishenbekov Janarbek Torobaevich

Economic aspects of sustainable development of the regions of the Kyrgyz Republic

08.00.06 – national and regional economy

Keywords: economy of the region, sustainable development of the region, potential opportunities for regional development, regional production, regional development, regional industry specialization, mechanism for accelerating the sustainable development of the economy of the country's regions, priority areas of regional development, regulation of regional development.

Object of research: economic system of the regions of the Kyrgyz Republic in the context of their sustainable socio-economic development.

The research is the economic aspects, factors and conditions that determine the sustainable development of the regions of the Kyrgyz Republic and their adaptation to modern challenges.

The objective of the dissertation paper is to comprehensively disclose the economic aspects of sustainable development of the regions of the Kyrgyz Republic and develop a strategy reflecting the mechanisms, tools and conditions for ensuring their sustainable socio-economic development in the long term.

Research methods: economic and statistical, comparative and complex analyses, as well as estimated estimates.

The received results and their novelty: the work, in the theoretical aspect, clarifies and supplements the content of the concepts of "regional economy" and "sustainable regional development" as economic categories, describes their properties and components; identifies the main factors that have a significant impact on the development of regions; proposes and substantiates the author's methodology for a comprehensive assessment of the sustainable development of

the country's regions; calculates complex integral levels of sustainable development of the regions of the Kyrgyz Republic, including an assessment of regional development and an assessment of per capita regional production; developed a mechanism for accelerating the sustainable development of the regions of the Kyrgyz Republic; conducted an analysis of the industry specialization of the regions of the Kyrgyz Republic; identified priority sectors for sustainable development of the economy of the regions of the Kyrgyz Republic.

Extent of use: the introduction of the developed provisions into practice will reduce the unevenness of sustainable development of the regions by developing specific programs for the development of priority sectors of the regions of the republic.

Application area: the main results of the study can be used in the future to determine the levels of sustainable development of the regions of the Kyrgyz Republic and to analyze the current state of sustainable development of regions and determine their industry specialization in the National Investment Agency under the President of the Kyrgyz Republic and the National Statistical Committee of the Kyrgyz Republic.

